

Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması, (el-Metalib el-ilahiyye fi mevzuat el-ulum el-luğaviyye)* Eleştirel Metin, Çeviri ve İnceleme, Tokatlı Hasanoğlu Lütfullah [Molla Lütfi], İstanbul: Kitabevi, 2012. 217 sayfa. ISBN: 978-605-5397-38-8.

Abdullah Yıldırım*

Genel olarak İslâm özel olarak ise *Osmanlı* bilim ve düşünce tarihinde dil olgusu, dış dünya ve zihin yanında *müstakil bir varlık alanı* olarak görülmüştür. Bu durumun başta gelen nedeni, ilahî sözün (vahiy) insanlara başka bir yolla değil ve fakat doğal bir dil olarak Arapça vasıtasıyla/vasatında ulaştırılmış olmasıdır. Nitekim lügat, gramer ve belâgat gibi disiplinler doğrudan bu varlık alanındaki hareketi belirli bir kurallılık içinde tasvir ve tahlil etmeye çalışır. Ancak öte yandan dilin kökeni, mahiyeti ve teşekkülü, insan zihni ve dış dünya ile ilişkisi, bilim ve düşüncenin oluşumu ve tasnifi üzerindeki etkisi gibi dilbilimin sınırlarını aşan pek çok felsefî meselenin de bu süreçte dikkate alındığı görülür. Bu bakımdan İslâm geleneğinde dil olgusunun aynı zamanda, her bir doğal dil örneğinin zemininde yer alan müteal bir yapı olarak, yani mutlak düzeyde araştırıldığını söylenebilir. Burada bazı örneklerine işaret edilen meselelere, dilbilim metinleri dışında felsefe/kelâm ve mantık eserleriyle fıkıh usulü ve tefsir gibi *nas* yorumunu merkeze alan İslâmî ilimlerde dağınık şekilde rastlamak mümkündür. Bununla birlikte dilin kökenine ve doğasına ilişkin tartışmaların yapıldığı alanların başında *ilmu'l-vaz'* gelir.

Vaz' literatürü, meşhur kalamcı Adudüddin İcî'nin (ö. 756/1355), mütekaddim dilcilerin mübhem lafızların vaz'ına yönelik açıklama şeklini eleştirmek ve bu konuda yeni bir teori geliştirmek üzere telif ettiği risalesi ve bu risale üzerine yapılan şerh-haşiye çalışmalarıyla tarih sahnesine çıkmıştır. Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413) arasında yaşanan tartışmalarla belirli bir kapsam ve derinliğe ulaşan bilgi birikimi, Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) İstanbul'a geldikten sonra telif ettiği *Unkûdü'z-zevâhir*'i ile birlikte yeni bir sistematîğe kavuşmuş ve hiç olmadığı kadar ileri düzeylere taşınmıştır. Bu süreçte Osmanlı ülkesinde, dil olgusunu felsefî bir duyarlılıkla ele alan çabaların muhtelif metinlerde çeşitli düzeylerde takip edildiği görülür. Bu metinlerden biri Molla Lütfî'nin (ö. 900/1495), Şükran Fazlıoğlu tarafından 2012 yılında ayrıntılı bir inceleme yazısıyla birlikte tenkitli neşri yapılan ve adından da anlaşılacağı üzere dil ilimlerine yönelik bir tasnif denemesi olan *el-Metâlibü'l-ilâhiyye fi mev-*

* Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.

zû'âti'l-ulûmi'l-lugaviyye başlıklı çalışmasıdır. Metin her ne kadar 1994 senesinde Refik el-Acem tarafından, Şam Esed Kütüphanesi'nde bulunan tek nüshadan (4387) hareketle Beyrut'ta neşredilmiş olsa da, bu neşir pek çok açıdan eksik ve hatalıdır. Bu nedenle yazar, metnin ilmi ölçütlere göre yeniden neşrinin bir gereklilik olduğunu söylemektedir (s. 60-61).

Çalışma dört bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde kuruluşundan Molla Lütüfî'nin yaşadığı döneme kadar Osmanlı devletinde dilbilim ve ilgili disiplinlerde yapılan çalışmalar tablolar hâlinde özetlenmekte ve genel bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır (s. 13-46). Fazlıoğlu bu bölümde hoca-talebe ilişkileri, telif edilen eserler ve bu eserlerin dolaşımı üzerinden Osmanlı ilim ve fikir çevrelerinin İslâm dünyasının ortak kültür havzasına eklemlenmesi ve zaman içerisinde bu havzanın üretken bir parçası hâline gelme sürecini tasvir etmektedir. Tasvir edilen bu süreç bir yönüyle Molla Lütüfî'nin içerisinde yaşadığı tarihsel ve nazarî bağlama da işaret eder. İkinci bölüm, Molla Lütüfî'nin hayatı ve eserlerine ayrılmıştır (s. 47-62). Fazlıoğlu bu bölümde, konu hakkındaki bilgileri ana hatlarıyla özetlemenin dışında, özel olarak müellifin entelektüel gelişimini ortaya koyacak hususlara temas eder. Yazar Molla Lütüfî'nin, Sinan Paşa'nın (ö. 891/1486) talebesi olması hasebiyle Hızır Bey'in (ö. 863/1459) çevresine, dolayısıyla Molla Fenârî (ö. 834/1431) okuluna kadar geri giden bir ilmi geleneğe mensup olduğunu belirtmektedir (s. 48). Bu ilmî geleneğin ayırt edici özelliği ise mantık, dil ve usul ilimleri yanında kelâm ve irfan düşüncesine özel bir önem atfetmesidir. Nitekim Lütüfî'nin mantık, dilbilim, kelâm/hikmet, hadis, tefsir ve matematik gibi alanlarda telifte bulunduğu göz önünde bulundurulacak olursa, sözü edilen ilmî geleneğe uygun düşen bir yönelime sahip olduğu söylenebilir. Öte yandan müellifin aşırı nüktedan ve münekkit kişiliği nedeniyle dönemin ilim çevreleri tarafından yoğun eleştirilere maruz kaldığı ve hayatının zındıklık suçlamasıyla idam edilerek sona erdiği not edilmelidir. Yazar ikinci bölümün sonunda tenkitli neşir çalışmasıyla ilgili teknik bilgiler üzerinde durmaktadır (s. 54-62).

Çalışmanın ana gövdesini teşkil eden üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise önce *el-Metâlibü'l-ilâhiyye*'nin muhtevası analiz edilmekte, akabinde metnin tenkitli neşri verilmektedir. Fazlıoğlu üçüncü bölümün girişinde, *Metâlib*'de ele alınan ve dil ilimleri açısından önemli görülen konuları büyük oranda müellifin sunumuna riayet ederek inceleyeceğini belirtir (s. 63). Bu çerçevede yazar, öncelikle –vaz' kavramına atıfla– Molla Lütüfî'nin dilin ve yazının kökenine dair görüşlerini ele almakta (s. 64-68), akabinde ilmu'l-vaz'ın Lütüfî öncesi gelişimini tanım, içerik ve kısa tarihçesi üzerinden özetlemekte (s. 68-76) ve hemen akabinde *Metâlib*'in ilmu'l-vaz' bölümünü analiz etmektedir (s. 76-79). Bunun ardından *Metâlib*'de tasnif edilen dil ve şer'î ilimlerin dökümünü çıkarıp (s. 79-86) müellifin tasnifte izlediği yöntemi ve takip ettiği ilkeleri önce dil ilimleri akabinde de şer'î ilimler açısından ortaya koymaktadır (s. 86-104). İnceleme *Metâlib*'de zikredilen kişi ve eserlerin adlarına ilişkin bir listeye sona ermektedir (s. 105-106).

Metâlib esas itibariyle bir *ilimler tasnifi* metni olmasına karşın (s. 63) Molla Lütüfî'nin çabasını diğerlerinden farklı kılan şey, *ilmu'l-vaz*'ın bu tasnif denemesindeki merkezi konumudur. Daha açık bir deyişle müellif, şer'î ilimleri dil ilimlerini, dil ilimlerini ise *ilmu'l-vaz*'ı merkeze alarak açıklamaya çalışmaktadır. Nitekim Fazlıoğlu çalışmanın ana tezini, *Metâlib*'in Adudüddin Âcî tarafından tedvin edilen "rasyonel dil teorisini (*ilmu'l-vaz*) temel alarak dil ve şer'î ilimleri kurmaya çalışmak" şeklinde tespit eder (s. 11). *Vaz'* kavramı metinde o kadar belirleyicidir ki, *Metâlib* sonraki süreçte klasik bir *vaz'* risalesi olarak da algılanmıştır (s. 55, 68). Bu bağlamdaki en güçlü delil ise, ilimler tasnifinde kullanılan terminolojinin doğrudan *ilmu'l-vaz'*a ait olmasıdır (s. 68).

Molla Lütüfî dil ilimlerinin tasnifine başlamadan önce, dilin ve yazının kökenine ve nasıl teşekkül ettiğine dair açıklamalar yapar. Klasik düşüncede pek çok müellif tarafından benimsenen bu anlatıma göre, anlamlı seslerden kurulu bir dizge olarak dil, insanların maksat ve niyetlerini birbirlerine ileterek anlaşmalarının en ekonomik yoludur. İnsanları buna yönelten şey ise bireyler arası yardımlaşma ve iş bölümünü temin etmenin zorunluluğudur. Çünkü aksi hâlde hayatın devamı mümkün olmaz. Bu da son tahlilde insanın doğası gereği medenî/toplumsal bir varlık olmasının gereğidir.

Müellif dilin teşekkülü bağlamında iki aşamayı birbirinden tefrik ederek düşünür. Birincisi dış dünyadan dimağa alınan verilerin kalbde meydana getirdiği tesirin sonucu olarak sesin insan bedeninde ortaya çıkışıdır. Ses insan bedeninde söz konusu verilerin sonucu olarak tahakkuk ettiğinden bu verilerin meydana getirdiği tesire doğal olarak delalet eder (tabii delalet). Meselenin birinci yönü bütünüyle maddi bir süreç olduğundan insana özgü değildir, aksine bütün canlılar arasında ortaktır. Molla Lütüfî bu aşamayı insanın iç ve dış organları üzerinden dönemin *tıp* ve *fizik* disiplinlerine atıfla açıkladığından, yazar müellifin bu konudaki tutumunu *vaz'* için *fiziksel bir teori* şeklinde adlandırır (s. 64).

Meselenin ikinci boyutu, insanın hemcinsleriyle bildirişim için sesin delaletindeki bu doğal durumu/süreci kontrol etmesiyle gerçekleşir ki, canlılar arasında insana özgü olan taraf da budur. Buna göre düşünen, yani küllileri idrak eden bir nefis olarak insan, irade ve kastı neticesinde sesi itibarî bir veri olarak görüp zihinsel suretlerin adı olarak tayin etmiştir. Böylece doğal delalet durumu dışında yeni sesler oluşur. Bu sesler zihinde idrak edilen suretlere doğal olarak değil, söz konusu tayin/*vaz'* nedeniyle delalet eder. Böylece harfler ve harflerden oluşan kelimeler ortaya çıkar. Diğer bir deyişle dilin teşekkül süreci başlamış olur (s. 65).

Molla Lütüfî sesin doğal delaletinden *vaz'*a geçiş süreci üzerinde durduktan sonra *yazı* sorununu ele alır. Yazı şekilleri, nefste düşünülen anlamlara delalet etmek üzere, dilde kullanılan harfleri gösteren itibarlardır. Bu itibarların ortaya çıkışı esas itibariyle, iletmek istenen bilgi/haber ya da mesajın konuşma ortamında o an için

hazır bulunmayan kişilere ya da sonraki nesillere ulaştırılması ihtiyacından kaynaklanmıştır. Çünkü dilin kullanımıyla oluşan söz, yalnızca muhatap için bir anlam ifade eder. Dikey ya da yatay düzlemdeki gaib için bu durum ancak yazı ile mümkündür (s. 66-67).

Yazar vaz' ilminin Molla Lütü öncesi gelişimini özetledikten sonra (s. 68-76), müellifin *ilmu'l-vaz'* başlığı altında esasen literatürde yer alan bilgilerin kısa bir özetinden ibaret olan açıklamalarını değerlendirir (s. 76-79). Buna göre müellif öncelikle, dilin teşekkül sürecinde belirlenen ilk lafızların şahsî vaz' çerçevesinde üç şekilde ortaya çıktığını belirtir. Bunlar vaz' ve mevzû' lehine her ikisinin de özel ve genel olduğu iki tür ile Adudüddin İcî tarafından geliştirilen vaz'ın genel ancak mevzû' lehine özel olduğu üçüncü türdür. Akabinde lafız-mana ilişkisinin *müteradif*, *menkûl* ve *müşterek* doğasına işaret eder ve aralarındaki ayrımı gösterir. Dilde şahsî vaz' çerçevesinde tahakkuk eden bu ilk lafızlardan sonra müellif, bu lafızlardan üretilen yeni heyetler/şekiller ve bu heyetlerden hareketle elde edilen yeni lafızların nev'î vaz' çerçevesinde oluşumunu yine yukarıda sıralanan üç tür çerçevesinde açıklar.

Müellif hem metinde hem de haşiyede yalnızca *ilmu'l-vaz'* ele almakla kalmaz, tüm tasnifine vaz' mantığını ve terimlerini uygular. Öyle ki harflerin mahreçlerinden müfret kelimelere, oradan cümle yapılarına kadar dil ilimlerinin meydana çıkışını *ilmu'l-vaz'* mantığına göre açıklar. Örnek olarak lügat ilminin şahsî ve nev'î vaz', sarf ilminin ise benzer şekilde müfret lafızların nev'î vaz'ıyla küllî açıdan ve küllî ölçütlere göre ilgilendiğini söyler. Müellif nahiv ilmini de yine nev'î vaz' üzerinden izah eder. Buna göre Arap dilini vaz' edenler, cümle kurmak üzere kelimeleri farklı şekillerde birleştirmiş ve bu işin kurallı-anlamlı formlarını yine nev'î şekilde vaz' etmişlerdir. Dolayısıyla konuşan kişi, ister kast etsin ister etmesin, dinleyen sözü işittiğinde bu vaz'ı anlar. Bu durumda nahiv, cümlenin formlarına ilişkin bu nev'î vaz'ları inceleyen disiplin olmaktadır. Molla Lütü bir adım daha atar ve *meanî*, beyan ve bedii gibi belâgat ilimlerini de aynı anlayış çerçevesinde tartışır. Buna göre sözün, gramerin sınırları içerisinde teşekkül eden muhtelif formları, konuşma ortamının/makamın gerektirdiği yeni birtakım anlamlar kazanabilir. Söz konusu yeni manalar makamın gereği olduğundan, kelimenin ya da cümlenin vaz'ından değil bilakis kullanımından neşet eder. Bu nedenle vaz'î değil aklî delalet kapsamında düşünülmelidir. Nitekim Molla Lütü *meanî ilmini*, aslî kelama eklenilebilecek mümkün ve müreccah heyetleri ve bunların tercih nedenlerini aklî delaletlerin bir türü üzerinden araştıran ilim diye tanımlar (s. 78-79).

Yazar, Molla Lütü'nin Arap dilini konu edinen toplam yirmi dokuz disiplin tespit ettiğini belirtir. Bu disiplinlerin tasnifi çerçevesinde öne çıkan hususlardan bazıları şunlardır: Müellif söz konusu disiplinleri önce tanımlamakta, akabinde konu, ilke, sorun alanı ve amaç gibi unsurları zikretmektedir. Tasnif parçadan bütüne doğru giden bir seyir takip etmekte ve tüm dil ilimlerini vaz' ilminin kurallarına göre

birbirinden çıkararak bir örgü gibi örmektedir. Öte yandan, mantık ilminin tasnifin dili üzerinde ciddi bir tesiri olduğu söylenebilir (s. 86-90).

Molla Lütî dil ilimleri hakkındaki açıklamalarını tamamladıktan sonra şer'î ilimlerin tasnifine geçer. Müellifin bu bağlamda kalkış noktasını, toplumsal düzenin sürekliliği açısından *kanunun* zorunlu oluşu teşkil etmektedir. Kanun bütün insanlar için bağlayıcı olduğundan tanrı tarafından belirlenmelidir. Çünkü aksi takdirde herkes kendi arzuladığı şeye yönelecektir. Öte yandan kanun koyucunun tüm bireylere eşit mesafede bulunması ve bütün topluma karşı adil olabilmesi için toplumun tüm ihtiyaçlarını mutlak olarak bilmesi gerekir. Böyle bir şey de ancak tanrı için mümkün olabilir. İkinci olarak, belirlenen kanunların insanlara aktarılması, ancak güvenilir bir elçi/muallim aracılığıyla mümkündür. Elçinin insanlarla iletişimi kurabilmesi için aynı türün ferdi olmalı, ancak öte yandan kanun koyucu ile muhatap arasındaki irtibatı temin edebilmesi için ilahî bir yönü de bulunmalıdır.

Tam bu aşamada *kanun* ile *dil* arasındaki ilişki ortaya çıkar. Elçinin yani kanunların bilgisini tanrıdan alan muallimin insanlara bu kanunları öğretebilmesi ancak dil üzerinden mümkündür. İşte bu cümle, Molla Lütî'nin şer'î ilimleri niçin dil ilimlerine dâhil ettiğinin gerekçesini verir. Bu nedenle Molla Lütî, şer'î ilimleri kendisi olmak bakımından değil, dil üzerinden ifade edilmeleri bakımından konu edinir. Müellif tanrı tarafından belirlenen kanunların muallimden şifahi olarak öğrenmenin her zaman ve herkes için mümkün olmadığını söyler. Bu nedenle kanuna özgü anlamları gösterecek şekilde lafızların belirli kurallar altına alınması zorunludur. Lafız-mana arasındaki ilişki Molla Lütî açısından özel olarak vaz' olgusuna dayandığından *ilahî kanun* ile *insan* arasındaki ilişki son tahlilde dil ilimlerine indirgenmiş olur (s. 96-97).

Bu çerçevede müellif şer'î ilimleri, tanrının ve elçinin zatına ilişkin ilimler, lafız olmaları bakımından tanrı ve elçinin sözlerini inceleyen ilimler ve her iki kanundan lafızlar yoluyla tahsil edilen hükümleri konu edinen ilimler şeklinde tasnif eder. Bu dört kısım arasında ortak olan disiplinleri ise ayrı bir tür olarak gören Molla Lütî, bu ortak disiplinleri ise kendi arasında, ilk dört sınıfın ilkelerine ilişkin ilimler ve tamamlayıcı ilimler şeklinde ikiye ayırır (s. 98-104).

Fazlıoğlu'nun neşri her şeyden önce, ülkemizde Osmanlı döneminde telif edilen klasik metinlere yönelik artarak devam eden ilginin önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Metnin Osmanlı entelektüel tarihi içerisindeki konumu ve etkileri göz önünde bulundurulduğunda, çalışma konusunun isabetle seçildiği söylenebilir. Bundan daha önemli olarak ise *Metâlib*, Arap dilinin İslâm geleneğinde nasıl bilimsel ve düşünsel/felsefî çabanın konusu yapıldığına ilişkin dikkat çekici bir örnek teşkil eder. Ülkemizde Arap dili etrafında yoğunlaşan çabaların çoğunlukla dil öğretimi sınırları içerisinde kaldığı düşünülecek olursa, bu neşrin ve beraberindeki inceleme çalışmasının önemi daha iyi görülür.